

Gallardo.

MINDEORD

I

HAL KOCH

6. maj 1904–10. august 1963.

Tale i Videnskabernes Selskabs møde den 1. maj 1964.

Af **Povl Bagge**.

Professor Hal (Hans Harald) Koch var som vi alle ved meget mere end videnskabsmand og universitetslærer. Hans person var kendt over hele landet, beundret, ja elsket af mange, angrebet og forkættet af andre. Den side af hans mangeartede virksomhed, der vendte ud mod en bredere offentlighed, giver så væsentlige bidrag til hans karakteristik, at jeg må have lov til at tale om den, inden jeg prøver at behandle hans indsats som forsker.

Hal Koch hørte til en gammel præsteslægt og var sig det bevidst. Han blev også varigt mærket af sit hjem, især af sin far, den meget selvstændige provst Hans Koch, en udmærket kirkelig skribent og skarp revser af moralske brøst i det offentlige liv, en helstøbt karakter. Han talte, at man gik helt rundt om ham, sagde hans søn engang. Provst Koch var en af de første socialdemokratiske præster, og i det højt kultiverede hjem var interessen for samfundsspørgsmål levende. Hal Kochs mor Margrethe Schiøler tilhørte det københavnske bourgeoisie; det sporedes på hendes søn, skønt han bevidst reagerede netop mod bourgeoisimilieuet. Børnene blev opdraget til selvstændighed, og den alsidigt begavede unge mand kunde med held have dyrket adskillige andre fag end det, han valgte. Da han 1921 var blevet student fra Metro-politanskolen, var han dog ikke i tvivl om, at han skulde gå i sin fars fodspor og studere teologi.

På universitetet fulgte han forelæsninger hos den skarpsindige kildekritiker J. Oskar Andersen og lærte af ham, men hans egentlige vejleder i kirkehistorie blev Jens Nørregaard, der efter Hal

Kochs sigende i højere grad end fakultetets andre lærere forstod at vække og anspore til videnskabeligt arbejde. Jens Nørregaards øvelser førte ham dybere ind på et emne, som han allerede fra sit rusår havde drømt om at arbejde med, og som han hele sit liv med mellemrum vendte tilbage til: mødet mellem kristendommen og den antike kultur. »Møde« var et ord, han gerne brugte til at betegne den åndshistoriske problemstilling, han foretrak. 1926 blev han cand. theol., men havde nu foreløbig opgivet tanken om at blive præst. Han var en tid huslærer på landet og studerede 1927–28 kirkehistorie i Paris hos Origenesforskeren de Faye. Efter hjemkomsten underviste han på et gymnasium og tog efter et års forberedelse 1929 skoleembedseksamen med fransk som hovedfag – et første slående vidnesbyrd om hans eminente arbejdskraft. September 1929 giftede han sig med sin studiekammerat Bodil Thastum og rejste med sin hustru til udlandet. Ægteparret opholdt sig tre måneder i Firenze og Rom og slog sig siden ned i Tübingen, hvor han i halvandet år arbejdede på sin disputats. På denne rejse fik han bekræftet sit indtryk af fascisme og nazisme som en forbryderisk »sammensværgelse mod det inderste i europæisk kultur«. 1932 blev han dr. theol. Han ernærede sig foreløbig som kursuslærer, men 1937 blev han efter konkurrence med Bjørn Kornerup J. Oskar Andersens efterfølger som professor i teologi med kirke- og dogmehistorie som hovedfag og Norden som særligt område.

I efterårssemestret 1940 holdt han den række offentlige forelæsninger om Grundtvig, der førte ham bort fra det fredelige liv alene som forsker og universitetslærer og ind i en opslidende folkelig virksomhed. Han havde ingen forbindelse med den grundtvigske tradition og var på sine studierejser snarest blevet internationalt og især vesteuropæisk præget. Men han fandt i Grundtvig en af de store, der havde vandret den stenede vej til »virkelighedstro indsigt om os selv og vort livs vilkår«, og som vi derfor kunde lære af, nu da stunden var inde »for os alle til at besinde os på vort liv som mennesker og som danske«. Hans skildring af Grundtvigs liv og gerning var en forkyndelse om kristendom og danskhed, der samlede store tilhørerskarer og ikke uden grund blev sammenlignet med Fichtes taler til det tyske folk. Det skyldtes forelæsningerne, at han samme efterår blev valgt til formand for Dansk Ungdomssamvirke.

Hal Koch ventede dengang en meget langvarig tysk besættelse, og på et tidspunkt, hvor antidemokratiske tendenser i den danske befolkning truede, gjorde han den oprindelig upolitiske nationale organisation til et redskab for politisk opdragelse af ungdommen. Gennem foredrag, diskussioner og studiekredse skulde det gøres klart, at det frie folkestyre som udtryk for vesteuropæisk menneskeopfattelse var noget, der bandt alle danske sammen mod nazismen. Hal Koch tog selv den hårdeste tårn og talte ved utallige, ofte vældige møder over hele landet om den danske frihedstradition, hvis rødder han fandt i den tidlige middelalder (jfr. *Dagen og Vejen*, 1942). Han ønskede oprindelig, at vi havde kæmpet 9. april, men accepterede regeringens beslutning, som han siden betegnede som en lykke for landet, og ved hans indflydelse blev Ungdomssamvirket efterhånden til en støtte for forhandlingspolitikken. Det kostede ham ofte svære overvejelser at følge denne politik så langt, som han gjorde. Ved indrømmelser som antikominternpagten og ministeriet Scavenius' dannelse mente han, at målet var fuldt, men hver gang lod han sig overtale til fortsat loyalitet mod regering og rigsdag. Han kom derved i skarp konflikt med den illegale modstandsbevægelse, hvis mænd han beundrede for deres idealitet og offervilje. Men han satte så godt som de sit liv på spil. Endnu 28. august 1943 fordømte han i pjecen *Vandene skilles* offentligt sabotagen. Dagen efter blev han arresteret og forblev i Horserødlejren til 1. november, fordi han ikke vilde løslades inden jøderne. Skønt han stadig var imod den illegale krigsførelse, afslog han nu tidligere statsminister Buhls opfordring til at lade sin organisation påvirke de unge til at afholde sig fra aktiv modstand.

Efter 5. maj 1945 gik han til skade for sin popularitet på flere punkter imod strømmen. Han så årene til 29. august 1943 som besættelsens vigtigste, fordi den åndelige kamp mod befolkningens nazificering efter hans mening da blev vundet. Han betegnede offentligt i hovedsagen forhandlingspolitikken som moralsk forsvarlig og politisk heldig og kunde derfor med så meget større vægt angribe landssvigerlovgivningen og retsopgøret (*Jeg anklager Rigsdagen*, 1947). Han kritiserede skarpt den nye mindretalslovgivning i Sønderjylland og tog tidligt til orde for at knytte menneskelige, kulturelle og politiske forbindelser med det overvundne Tyskland. Om disse og andre spørgsmål skrev han i

tidsskriftet *Frie Ord*, som han 1946–48 udgav sammen med Vilh. Grønbech, en forsker han beundrede og blev påvirket af. Det var dog især to opgaver, der ved siden af hans embedspligter optog ham i den første halve snes år efter 1945: Ungdomskommissionen og Krogerup højskole. Begge var forberedt ved drøftelser i Dansk Ungdomssamvirke under besættelsen.

Hal Koch havde stærke sociale interesser. Han krævede 1943 en »virkelig storstilet indsats på det sociale område« efter krigen og sluttede sig til den fra anden side fremførte tanke om at forme et socialt program for ungdommen. Han var formand for Ungdomskommissionen 1945–52 og forsvarede, undertiden i udæskende form, dens forslag om lettere arbejdskår for de helt unge, om faste af stat og kommune skabte rammer for ungdommens selvstændige foreningsliv og først og fremmest om bedre boligforhold. Han nåede her langtfra de resultater, han havde håbet, og skabte sig mange fjender. Det kom til at skade arbejdet på Krogerup, at han specielt kom i modsætning til store landbokredse; bøndernes tankegang havde han vistnok svært ved at forstå.

Ideen om en højskole til uddannelse af ledere i ungdomsarbejdet på landet og i byen var heller ikke Hal Kochs, men dens udformning blev påvirket af ham, og 1946 blev han Krogerup højskoles første forstander. Skolen fik dog ikke den karakter, han havde tænkt, fordi tilgangen fra ungdomsorganisationerne og senere fra landboudgdommen svigtede i stor udstrækning. Efterhånden blev det overvejende en broget skare fra byerne, der søgte skolen. Dens opgave så Hal Koch – i en vis modsætning til den almindelige, efter hans mening mere virkelighedsfjerne grundtvigske højskole – først i at vække til forståelse af at »vi bestemmer hinandens skæbne«, og at »der ud af dette vokser et ansvar, som – i hvert fald psykologisk – afføder skyld«; dernæst i at politisere eleverne til »social og medborgerlig aktivitet og ansvarsfølelse«. Derimod ikke i at påvirke dem til en bestemt religiøs, social eller politisk tro.

Samtidig med at han passede sin universitetsgerning og højskolearbejdet, var han fra 1951 medlem af bestyrelsen for Jægerspris, fra 1954 af bestyrelsen for G. E. C. Gads fond, og viste begge steder stort initiativ, megen praktisk sans og en forbausende forretningsduelighed. Han sad 1948–54 i Statsradiofoniens

programudvalg, fortsatte til 1950 sit 1943 begyndte populærhistoriske tidsskrift *Ad Fortids Veje*, var indtil 1952 medredaktør af *Dansk teologisk Tidsskrift* (fra 1938), og nåede endda at skrive et universitetsfestskrift og to tykke bind af den store danske kirkehistorie, som han redigerede sammen med Bjørn Kornerup. Det var et umenneskeligt slid, modstanden mod ungdomskommissionen og modgangen i højskolearbejdet gik ham desuden personligt nær, og han længtes ofte efter ro og mere tid til videnskabeligt arbejde. 1956 tog han da afsked med Krogerup og blev samme år forstander for Københavns universitets institut for dansk kirkehistorie. Her samlede han en kreds af unge teologer om sig til en mangesidig kirkehistorisk forskning, hvor han var den inspirerende igangsætter. En af frugterne blev en stor undersøgelse af vækkelsernes frembrud i Danmark i 19. årh., som han sammen med P. G. Lindhardt tog initiativet til. Universitetsarbejdet var ham dog stadig ikke nok. Han tog mundtligt og skriftligt del i den offentlige debat om aktuelle spørgsmål og virkede som skribent og redaktør for den udbredelse af historisk oplysning til større kredse, han følte som en særlig vigtig opgave. I sine sidste år kastede han sig over arbejdet for Ydre Mission, der havde haft hans fars kærlighed, og blev medlem af Santalmissionens bestyrelse og af Dansk Missionsråd. Han følte sig mere og mere tiltrukket af gejstlig virksomhed. 1958 lod han sig ordinere, og få måneder før sin død søgte han et landsbykald, som han dog af formelle grunde (ansøgningen indkom for sent) ikke kunde få. Han var da meget træt, men da fakultetskolleger til hans overraskelse bad ham blive i sit embede, bøjede han sig for deres ønske.

Hal Kochs forskning samlede sig især om tre områder: mødet mellem kristendommen og den antike kultur, Danmarks kirkehistorie i den ældre middelalder og Danmarks kirkehistorie i det 19. årh.

Hans hovedværk indenfor det første område er disputatsen *Pronoia und Paideusis. Studien über Origenes und sein Verhältnis zum Platonismus* (1932), som han forsvarede kun 28 år gammel. Han søger et centralt motiv i den store kirkefaders kristendomsopfattelse og finder det i paideusis-ideen, tanken om at mennesker er frie fornuftvæsener, som opdrages ved det guddommelige

forsyn. Hvad Gud vil, lærer Origenes, er menneskers evige stræben, og frelsen består i menneskeslægtens gradvise opdragelse. Origenes omformer derved ifølge Koch kristendommen til en pædagogisk idealisme. Koch påviser, at paideusistanken stammer fra Platon, men fastslår også stoicismens betydning for Origenes og undersøger fremfor alt hans forhold til den samtidige skolefilosofi. Hans gennemgang af denne prises for sin originalitet og vurderes højt selv af de kritikere, der mener at Hal Koch overbetoner paideusistankens betydning for Origenes' teologi og hans selvstændige indsats med hensyn til forbindelsen mellem græsk filosofi og kristendom. Under alle omstændigheder er bogen et påfaldende modent værk, grundlærd, skarpsindigt og metodisk sikkert, tillige karakteristisk for Kochs tilbøjelighed til at vælge store og væsentlige emner og søge at trænge ind til kernen i problemerne og se dem i et stort perspektiv, undertiden på bekostning af nuancerne. Det betragtes nu som et standardværk indenfor oldkirkens historie.

Disputatsen var tænkt som forarbejde til en bred behandling af forholdet mellem kristendommen og antiken, men den nåede han aldrig at skrive. Muligheden for at blive J. Oskar Andersens efterfølger og siden arbejdet som professor ledte hans studier i anden retning, og fra 1940 tærede udadvendt virksomhed yderligere på hans tid og kræfter. Han fik dog fuldført en ypperlig fremstilling af kirkens historie i oldtid og middelalder til Gyldendals verdenshistorie, hvor han også skrev om folkevandrings-tidens almindelige historie (*Verden i Gaar – Verden i Dag* I–II, 1936–38), og i en række mindre afhandlinger (*Historisk Tidsskrift* 10. r. V, 1939; *Dansk teologisk Tidsskrift* 10–11, 1947–48; *Festskrift til Jens Nørregaard*, 1947) indkredsede og uddybede han emnet kirke og stat i 4. årh. Endelig sammenfattede han i universitetsfestskriftet *Konstantin den Store. Pax romana – Pax christiana* (1952), hvad han gennem de mange år havde læst og tænkt.

Det er et mærkeligt skrift, koncentreret, meget personligt, præget af en vis modsætning mellem en sober og kritisk gennemgang af Konstantinforskningen og af kilderne til Konstantins liv og forhold til kristendommen, og et åndfuldt, men dristigt, nødvendigvis forenkende forsøg på at forstå hans gerning ved at se den i et stort religionshistorisk perspektiv, hvor forholdet mellem

religion og politik forfølges gennem årtusinder. Inspiration fra mange forgængere mødes her med selvstændige synspunkter, og aktuelle oplevelser af stats- og førerdyrkelse gør problemerne levende. Især vurderer han kritisk ud fra sit eget syn på den antike kultur og dens sammenhæng med middelalderen l'Oranges opfattelse af Konstantins betydning. Koch eftersporer de træk, der i kristendommens første århundreder henholdsvis vanskeliggjorde og forberedte samarbejdet med staten, hvor kejserkulten blev den anden af de »to mægtigste åndelige kræfter indenfor hele den senantike religions historie«. Konstantin grundlagde alliancen mellem stat og kirke ved overfor de kristne at opgive sin guddommelighed og lade kirken give kejsermagten religiøs sanktion. Ved at gennemføre det teokratiske monarki, kejserdømmet af Guds nåde, gav Konstantin Romerriget politisk stabilitet og reddede dermed sandsynligvis den antike kultur fra at gå under i kaos, siger Koch. Men hans gerning betød politisk sejr for bevægelsen bort fra det, der var begyndt i den græske bystat, sejr for bevægelsen fra den fornuftbegrundede tilbage til den religiøst begrundede stat. Koch ser dette som skæbnesvangert både for kirke og stat. Evangeliets revolutionære kristendom, hvis rige ikke er af denne verden, bliver i århundreder den »statsbærende og statsfremmende myte«, kirken en guddommelig magtudfoldelse på jorden. Den allierer sig så snævert med kejserdømmet af Guds nåde, at den opfatter alle forsøg på at skille politik og religion, stat og kirke som angreb på sig selv. »Det er i sidste instans også forklaringen på, at kristendom og kirke i moderne europæisk historie stort set har virket som en reaktionær faktor, der har stået imod alle forsøg på at skabe en rationel, en på logos, på tanken og fornuften, bygget politisk helhedsanskuelse«. Han så det som en lykke, at udviklingen siden renæssancen er gået i retning af at opløse denne syntese mellem kirke og stat.

Hal Kochs arbejde med den danske middelalders kirkehistorie begyndte kort efter, at han havde overstået disputatsen. Han sluttede sig principielt til den Weibull-Arupske retning både i metode – kritikken af Saxo og andre berettende kilder, fremhævelsen af diplomerne som det egentlige grundlag – og ved som Arup at opfatte det jævne folks liv og virke som historieforskningens vigtigste genstand, men han havde sin egen mening om en række større og mindre enkeltproblemer og sit eget syn på men-

nesker. Han tog på flere punkter afstand navnlig fra Arup, hvis tilbøjelighed til at overføre nutidige synsmåder på middelalderen og til at opfatte udviklingen i Danmark som i stor udstrækning uafhængig af den almindelige europæiske stred imod hans historieopfattelse.

I en skarpsindig afhandling om Absalons valg til ærkebiskop 1177 (*Kirkehistoriske Samlinger* 6. r. I, 1934) hævdede han mod brødrene Weibull og Arup, at Saxos beretning om valghandlingen i det væsentlige må være rigtig, og at valget ikke betød kongemagtens sejr over Eskils teokratisk-gregorianske ideer. Som baggrund for den danske kirkes historie i 11.-12. årh. gav han en oversigt over forholdet mellem Regnum og Sacerdotium i Europa (*Teologisk Tidsskrift* 5. r. V, 1934), og endelig fremlagde han 1936 på grundlag af et meget stort og spredt kildemateriale en undersøgelse over de danske klostres stilling i kirke og samfund indtil tiggermunkenes komme 1221 (*Historisk Tidsskrift* 10. r. III). Her påvises det bl. a. at Eskils ærkebispetid betød et højdepunkt, hvad klostergrundlæggelser angår. Disse afhandlinger var forstudier til et større arbejde, der oprindeligt var tænkt som en levnedstegning af Eskil. Det blev til det ufuldendte værk *Danmarks Kirke i den begyndende Højmiddelalder*, d. v. s. fra ca. 1060 til 1170 (*I Kirke og Konge, II Kirkens Institutioner*, begge 1936; et tredje bind om munkevæsenet og det religiøse liv var planlagt, men kom aldrig).

Koch vil give et bidrag til en kirkehistorisk revision i tilslutning til brødrene Weibulls og Arups profanhistoriske. Hans arbejde er grundlæggende både fordi han behandler kilderne efter moderne kritiske principper og fordi han i højere grad end tidligere kirkehistorikere ser udviklingen i Danmark på europæisk baggrund. Det er betegnende, at han finder et afgørende argument mod Arups påstand om den danske kirkes oprindelige uafhængighed af kongemagten deri, at konger og stormænd ellers i Europa til at begynde med er de rådende. Værket er idéhistorisk og institutionshistorisk, og som det er anlagt griber det langt ind på profanhistoriens område, hvor Koch i det væsentlige følger brødrene Weibull og Arup, men med adskillige forbehold.

Hovedsagen er for ham at undersøge den cluniacensisk-gregorianske reformbevægelses møde med den danske kirke og det danske samfund, og at vise hvilke følger dette møde fik for

landets åndelige og politiske historie. Det fromhedsliv, som i 12. årh. trængte ind over Danmark og »i forbløffende grad«, siger Koch, var med til at skabe den jævne mands tankegang og livsindstilling, nåede han dog ikke at skildre udførligt. Derimod gav han vigtige bidrag til forståelsen af forholdet mellem kirken og kongen især i Eskils tid, bl. a. ved sin velunderbyggede vurdering af kirkemødet i Ringsted 1170 som det afgørende vendepunkt. Han anser ligesom L. Weibull Eskil for »tidens ledende personlighed i Danmark«, og ærkebispens med hans *constantia*, europæer og dog bevidst dansk, personligt ydmyg men med ubetinget villie til magt på kirkens vegne, og rede til for dens skyld at sætte livet ind, er for Koch den ideale skikkelse i middelalderens danske kirke – i endnu højere grad end Grundtvig blev det i det 19. årh.s. Men Koch mener ikke som Weibull, at Eskils kamp førte til nederlag overfor kongemagten. At ærkebispens 1170 kronede Knud er for Koch et tegn på at man i Danmark var ved at akceptere den internationale opfattelse af politik, at verden styres på Kristi vegne af regnum og sacerdotium i samarbejde – altså atter kristendommen som »statsbærende myte«. Han finder at harmonien mellem de to parter på dette grundlag varer ved til et godt stykke ind i 13. årh. og er baggrunden for landets blomstrende udvikling. Kongerne fra Valdemar den Store til Valdemar Sejr indså, hævder han, at det nu var kirkens mænd, kyndige ikke mindst i retsvidenskab og udadtil støttet af den internationale kirke, der politisk, kulturelt og religiøst repræsenterede fremskridtet, og som den voksende, men endnu ikke konsoliderede kongemagt derfor måtte samarbejde med uden at våge nøje-regnende over egne rettigheder. Ved sin undersøgelse af institutionerne (bispestole, domkapitler, sognene med egenkirkesystemet) på europæisk baggrund, et arbejde der har krævet et vældigt slid med diplomerne, underbygger han den opfattelse, at den danske kirke allerede omkring 1200 »var i en rivende udvikling i retning af at blive et fuldgældigt led af den store internationale på kanonisk ret opbyggede kirkeinstitution«.

Danmarks Kirke i den begyndende Højmiddelalder skabte Kochs anseelse som en fremragende kender af dansk middelalderhistorie. Han har i dette værk redegjort for det meste af den selvstændige forskning, der bærer hans senere fremstillinger af det danske folks historie 1042–1241 (*Schultz Danmarkshistorie I*,

1941) og 1060–1241 (*Politikens Danmarkshistorie III*, 1963) og af den danske kirkehistorie til 1241 (*Den danske Kirkes Historie I*, 1950).

Det sidste store område, hans videnskabelige forfatterskab behandler, ganske vist ikke i så vid udstrækning på grundlag af primær forskning som for oldtidens og middelalderens vedkommende, er det 19. årh.s danske kirkehistorie. Først arbejdede han med Grundtvig og publicerede foruden mindre afhandlinger (se *Lidt af hvert*, 1940) den smukke bog *N. F. S. Grundtvig* (på svensk 1941, senere på dansk, fransk og engelsk) samt en udgave af Grundtvigs udvalgte skrifter med indledninger (1940 ff., sammen med Georg Christensen). Dernæst skildrede han tiden 1800–48 i bind VI af *Den danske Kirkes Historie* (1954). Her kunde han endelig realisere, hvad der i behandlingen af middelalderens kirkehistorie mest havde været et program, at sætte folkets historie i centrum. Ligesom historikeren Hans Jensen (1943) og kirkehistorikeren P. G. Lindhardt søger han at se det religiøse liv i sammenhæng med andre sider af samfundslivet, påvirket af eller påvirkende økonomiske, sociale og politiske forhold. I Bind VI af *Den danske Kirkes Historie* anlægges dette synspunkt især på vækkelserne; senere interesserede han sig for den sociale aktivitet, der udgik fra Københavns Indre Mission og kirkefondsmenighederne (jfr. *Et Kirkeskifte*, 1960). Hans vurdering af det 19. årh.s betydning i åndshistorien skiftede, men det stod vistnok fast for ham, at i Danmark var det væsentlige i samfundets historie udviklingen i retning af socialt og økonomisk demokrati, kirkehistorisk en folkelig selvstændiggørelse gennem vækkelserne og deres møde med det grundtvigske livssyn i 1830erne og 1840erne. Om dette møde siger han, at det blev den mest afgørende og skelsættende begivenhed i den danske kirkes nyere historie, fordi det gjorde grundtvigianismen til en på en gang religiøs og folkelig rejsning af en bredde og et vingefang, som man aldrig før eller siden har set mage til. Derved kom vækkelsen til at forløbe helt anderledes i Danmark end i andre lande. I det hele understreges for denne periode det selvstændige i den danske udvikling. Når han i den store danske kirkehistorie hævder, at man religiøst og kirkeligt i 19. årh. lever videre på arven fra fortiden, ser han Grundtvig som en undtagelse. Grundtvig fortsætter både Luther og oplysningstiden, men hans historisk-kirkelige syn

er virkelig noget nyt, og ved at opdage det folkelige bliver Grundtvig, siger han, »en af de få, som har frigjort sig fra den individualisme, den betragtning af mennesket som blot sjæl, der lige siden renæssancen har redet Europa som en mare« – i øvrigt en typisk Grønbechsk tanke. Mennesket er for Grundtvig ikke et »jæg«, men led i en stor folkelig sammenhæng, gennem hvilken det knyttes ikke til tidløse ideer, men til en bestemt, konkret historie.

Set på vækkelsernes baggrund blegnede den akademiske teologi og den officielle kirke, men Koch forsømte ikke disse mere traditionelle sider af kirkehistorien. Bemærkelsesværdig er dog især hans forståelse for den vagere form for religiøsitet, som han mente fandtes hos det store flertal af folkekirkens medlemmer, dem der ikke var præget af vækkelserne eller var nået til en mere reflekteret kristendom. I hans sidste år blev der på hans institut begyndt en sociologisk undersøgelse af denne »folkereligion«.

Hal Koch var som kirkehistoriker sjældent alsidigt udrustet. Han var en skarpsindig kildekritiker, og han holdt af det minutiøse arbejde med dokumenterne. Han besad stor historisk indfølingsevne, og skønt han ikke havde meget tilovers for en »psykologiserende« personforskning, kunde han tegne et portræt med faste linier. Han evnede at trænge ind i en fremmed og indviklet tankegang og at se en stor åndshistorisk sammenhæng. Han arbejdede undertiden vel hastigt, hans tilbøjelighed til at forenkle nærmede ham nu og da til det paradoksale, og den, der har lyst, kan finde adskillige detailfejl i hvert fald i visse af hans skrifter. Men de er altid klare i formen, fri for videnskabelig jargon, levende fordi han er så optaget af, hvad han skriver om, og ofte originale i synspunkter og resultater. Og det er store og væsentlige emner, han behandler: de største kirkehistoriske skikkelser, helst dem der som Grundtvig og Luther var nået ud til »livets grænse-land« og kunde tale myndigt om, hvad de havde set – en af hans allerbedste portrætstudier, den koncentrerede lille bog om Luther, kom i hans sene år (1958); eller problemer som stat og kirke fra oldtiden til vor tid og forbindelsen mellem det danske samfund og den europæiske kultur både i middelalderen og nytiden. Men først og fremmest forholdet mellem den fra grækerne stammende

humanisme og kristendommen. Den græske humanismes højdepunkt fandt han hos Sokrates, for hvem livets indhold var den aldrig afsluttede higen mod ethos, og vejen den stadig genoptagne, redelige samtale. I hvert fald fra midt i 1930'erne, da han blev stærkt påvirket af Karl Barth, stillede han heroverfor som kristendommens lære, at livets krav ikke er bekymringen for vor egen sjæl. I evangelierne og hos Luther (men ikke hos Grundtvig) læste han, at kravet er i medmennesket, hvis næste vi skal være. »Det er den græske humanitet, således som den er blevet formet gennem mødet med Jesu tale om næsten, der har været rygraden, den åndelige kraft i vor kultur«.

Man kan hævde, at det var en spænding mellem alt for mange evner og muligheder, der førte til Hal Kochs mangeartede, tilsyneladende spredte indsats. Det var dog denne kultur, denne humanisme og denne side af kristendommen, der prægede hans holdning som borger, som lærer, som forsker og menneske. Demokrati var for ham ikke blot et politisk system, hvor afgørelserne blev forberedt gennem diskussion, en diskussion han – efter nogles mening for ofte – følte det som sin borgerpligt at blande sig i. Demokrati var en livsform, hvis grundlag er den græsk-kristelige humanisme, og som forudsætter stadig opdragelse i dens ånd (*Hvorfor Demokrati?*, 1945). Det var denne opdragelse, Krogerup skulde tjene. Sin forskning opfattede han som »en dialog med fortiden«, båret af ønsket om at kende »mennesket og dets kår«. Om hans lærergerning siger en af hans elever på Krogerup og på universitetet (Johnny Christensen): »Samtalen, under den ene eller den anden form, også som forelæserens og forfatterens åbne samtale med sig selv, var for Koch ikke blot det væsentlige ved undervisning, men var kernen i hele den vestlige kultur«.

Da Hal Koch døde, blev det sagt, at han var arrogant og dog altid ydmyg. Han kunde dømme hastigt og hårdt om mennesker, og det var ikke let at få ham til at ændre sin dom. Men kom nogen i nød, var han utrættelig til at hjælpe. Hans lærere på Krogerup klagede over, at han beskæftigede sig altfor meget med de vanskeligste elever, dem med de sværeste personlige problemer. »Jeg har aldrig set nogen give sig så grænseløst til et ulykkeligt menneske som han, ubekymret om tid og kræfter«, skriver en der kendte ham godt.

Hal Koch modtog kun få æresbevisninger. Nævnes bør, at han 1957 blev æresdoktor i Uppsala og 1958 medlem af Det kgl. danske Selskab for Fædrelandets Historie. 1961 fik han byen Kiels kulturpris. Men den videnskabelige anerkendelse, der glædede ham mest, var vistnok at han 1958 blev indvalgt i dette selskab. Vi vil holde hans minde i ære.